

УДК 343.24

О.Г. КРИКУШЕНКО, Харківський національний університет внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНИЙ ЗМІСТ СУЧАСНОЇ СУБКУЛЬТУРИ ЗАСУДЖЕНИХ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Ключові слова: *субкультура засуджених, місця позбавлення волі*

Актуальність питань статті пояснюється, в першу чергу, неухильним процесом криміналізації суспільства не тільки в Україні, а також у більшості країн світу. Поступово в науковий обіг залучаються нові поняття, категорії і терміни, які відображають різні негативні соціальні явища в сфері злочинної діяльності. Міжнародні, транснаціональні, міжрегіональні зв'язки організованої і професійної злочинності, політична і економічна злочинність, які набувають форм і рівня збройних конфліктів за розподіл сфер впливу на основні галузі виробництва і найбагатші сировинні ринки, свідчать про необхідність пошуку нової соціокультурної парадигми, в якій людина, її життя та здоров'я, безпека та недоторканність, честь і гідність дійсно стануть найвищою соціальною цінністю. З'ясування поняття та основного змісту сучасної субкультури засуджених (пенітенціарної субкультури), яка базувалась на ідеї: «людина людині – вовк» та пошук засобів щодо її усунення або нейтралізації також підкреслюють актуальність досліджень в цьому напрямку.

Недостатність наукової розробки проблем пенітенціарної субкультури була обумовлена політичними гаслами про «остаточне викорінення злочинності», «відсутності соціальних причин і умов для скоєння злочинів», «побудови розвинутого соціалізму і комунізму». Тому кримінологічне дослідження взагалі, а в юридично-трудовій і надалі, кримінально-виконавчій науці, мали суттєво прикладний характер і практично не торкалися «внутрішнього духовного та матеріального світу тюрми».

Лише наприкінці минулого сторіччя в рамках політики «перебудови та гласності» були здійснені перші публікації окремих вчених-кримінологів: Ю.А. Алферов, В.М. Анісімов, Ю.М. Антонян, В.С. Афанасьєв, О.В. Белокуров, В.М. Биков, А.І. Гуров, М.Г. Детков, Є.С. Єфімова, В.А. Лунєєв, Г.Ф. Хохряков, В.В. Чалідзе.

Слід відмітити, що деякі з цих публікацій були покладені в основу літератури детективного жанру або сюжетних ідей багаточисельних телесеріалів про «благородних злодіїв» та «продажних правоохоронців». Але частина наукових праць в сфері вивчення та протидії кримінальної і пенітенціарної субкультури все ще залишається незначною.

Серед українських вчених увагу на дослідження окремих елементів і проявів пенітенціарної субкультури звертали: О.М. Бандурка, І.Г. Богатирьов, А.Ф. Волобуєв, О.М. Джужа, С.Ю. Замула, О.Г. Колб, В.П. Петков, Г.О. Радков, І.П. Рущенко, В.М. Синьов, С.І. Скоков, В.П. Філонов, А.І. Фролов та інші вчені й практики. Більшість з їх праць була присвячена визначенню та дослідженню більш широкого поняття кримінальної субкультури та її зв'язків з організованою і професійною злочинністю.

Означена тема наукової публікації має безпосередній зв'язок з «Концепцією Державної політики у сфері реформування Державної кримінально – виконавчої служби України», яка була схвалена Указом Президента України від 08.11.2012 р. № 631/2012 та з Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013–2017 роки» від 29.04.2013 р. №345¹. Тому метою публікації є проведення системного аналізу гносеологічних, ідеологічних і матеріальних основ існу-

¹ Означена Постанова Кабінету Міністрів України втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання оптимізації державних цільових програм і національних проектів, економії бюджетних коштів та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України» від 05.03.2014 року № 71.

вання пенітенціарної субкультури, визначення її поняття та місця в загально кримінальній субкультурі. Новизна отриманих результатів полягає в наданні робочої дефініції поняття пенітенціарної субкультури та її відокремленні від поняття кримінальної субкультури, а також у визначенні її головних структурних елементів.

Термін культура (від лат. cultura означає виховання, освіта, розвиток, поважання, вшанування) досить широко використовується у великій кількості наукових знань і сферах життєдіяльності людини та суспільства. Його змістовною характеристикою вважається історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, який відображений в типах і формах організації життєдіяльності людини, а також матеріальних і духовних цінностей, що створюється нею [1, с.668].

В більш предметному розумінні поняття культури прийнято поділяти на духовну і матеріальну. Якщо до духовної складової культури відносять знання, інтелект, світогляд, норми моралі і права, вміння, форми і способи спілкування та поведінки, то матеріальна культура являє з себе предметні результати діяльності людини – механізми, спорудження, твори мистецтва, результати промислового та аграрного виробництва. Але врешті-решт, в основі розвитку матеріальної та духовної культури знаходиться рівень розвитку матеріального виробництва (в окремих дослідженнях духовну культуру визначають в якості «надбудови», а культуру матеріальну – як «базис»).

В Україні до галузей наук, предметом дослідження яких є культура, відносять наступні: культурологія, теорія та історія культури, світова культура, міжнародні культурні зв'язки, українська культура, прикладна культурологія і культурні практики, музеєзнавство, пам'яткознавство².

² У більшості країн Західної Європи і США культурологія як наукова дисципліна або самостійна наука в комплексі офіційних наук не відокремлюється, а вважається спеціальним розділом науки – соціальної етнології.

На цей час у працях вітчизняних культурологів використовується більш 500 визначень терміну «культура». Але, на жаль, питання кримінальної або «тюремної» (пенітенціарної) субкультури залишаються поза увагою дослідників цієї галузі науки. І цьому є відповідні пояснення:

– по-перше, політична парадигма про відсутність причин і умов існування злочинності в радянському суспільстві унеможливлювала постановку питання про існування будь-якого злочинного середовища та носіїв її ідеології;

– по-друге, так звані «тюремні університети» завжди знаходились у «забороненій зоні» НКВС, МДБ, МВС або інших державних інституцій з обмеженим доступом для науковців та громадськості;

– по-третє, вивчення особи злочинця або засудженого в якості спеціального суб'єкта кримінальних або кримінальних процесуальних і кримінально-виконавчих правовідносин завжди залишалось і залишається предметом дослідження юридичних наук кримінально-правового комплексу.

Не останню роль в руйнації міжгалузевих або полідисциплінарних наукових досліджень відіграла також різка зміна ідеологічних, політичних та економічних основ суспільства. Утвердження в масовій свідомості псевдoliberalних демократичних цінностей під гаслом: «збагачайся в будь-який спосіб», «дозволено все, що не заборонено законом», при відсутності відповідного рівня культури та правосвідомості населення, призвело до стрімкого росту негативних проявів кримінальної субкультури серед його широких верст і прошарків. Злочинна приватизація, коруптовані владні інститути, руйнація головних об'єктів промислового та аграрного виробництва, свавілля банківського капіталу, знищення збройних сил і правоохоронних органів привели Україну до кризового становища.

Загальновідомий науковий принцип соціальної симетрії, тобто, дзеркального відображення негативних соціальних явищ, вимушує нас: а) розглядати кримінальну та пенітенціарну субкультуру як відображену пануючу загально соціальну культуру; б) шукати причини

змін кримінальної і пенітенціарної субкультури в загальній соціальній динаміці [3, с.11].

Вже загальновідомо, що поряд із основними традиційними, національними та релігійними культурами в будь-якому соціумі, одночасно присутні так звані «субкультури». Цей термін започаткував американський соціолог А. Коєн, який в 1955 році, розробляючи концепцію субкультур, звернув увагу на існування подібного культури соціального явища, в якому формується окрема ієрархія цінностей та потреб у масштабі малих соціальних груп. Так, А. Коєн розглядав і аналізував особливості культурних цінностей кримінальних об'єднань (банд, спільнот, угруповань), які звичайно знаходяться в культурно-духовній опозиції до звичайного соціуму. Людина, опинившись в злочинному угрупованні і добровільно або примусово сприйнявши його субкультуру, якби звільняється від інших соціальних заборон – більш цього, їх порушення в окремих випадках вважається однією з норм кримінальної субкультури. При цьому, вплив субкультури на формування особистості та поведінку людини в окремих випадках переважає силу впливу загально-соціальної основної культури [4, с.37].

Однією з перших вітчизняних наукових праць опису поведінки злочинців в складі організованих злочинних угруповань була колективна наукова монографія під назвою: «Організовані злочинні угруповання в Україні: традиційне і типове», під загальною редакцією О.Н. Ярмиша, яка була підготовлена за матеріалами українсько-американського проекту «А» під егідою Академії правових наук України і Національного інституту юстиції США в 2001 році [5].

За думкою авторів цієї праці, «організована злочинність», «тюремний соціум», «професійна злочинність» складають з себе своєрідний трикутник, кожна із сторін якого міцно скріплена з двома іншими сторонами. При цьому, «тюремному соціуму» в цьому трикутнику відводиться ключова роль. *Тюрма* (місця позбавлення волі), вважається академією злочинного світу. Вона підтримує та зберігає традиції, *кримінальну субкультуру*, встанов-

лює ієрархію, виконує функцію школи для молодих злочинців і курси підвищення кваліфікації для професійних злодіїв. У тюрмі готують плани майбутніх злочинів, встановлюються необхідні зв'язки, укладаються попередні союзи, згоди та договори про створення організованих злочинних угруповань на волі [5, с.13]. Тобто, тюрма або місця позбавлення волі є своєрідним «базисом» окремого соціуму, в якому поряд із офіційними, встановленими нормами законодавства, створюються, підтримуються та розповсюджуються неформальні норми і правила, які регулюють міжособистісні стосунки засуджених між собою та іншими суб'єктами процесу виконання і відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі.

Розглядаючи норми і правила поведінки засуджених у рамках теорії соціальної дії, як окремий елемент загальної структури соціальної системи, автори дослідження додають до її інших складових: *цінності, колективи і особисті ролі* [5, с.17].

Цінності, як сукупність ідеологічних парадигм злочинного середовища, реалізуються крізь низьку понять, сукупність яких визначається як «закон злодіїв» (воровський закон) і в узагальненому вигляді означає – «життя по поняттям». Це своєрідна «надбудова» злочинного соціуму і містить у собі положення, які спрямовують засудженого на «правильну» поведінку в різних ситуаціях.

Аналіз змістових характеристик означених положень надає можливість їх умовної класифікації на наступні категорії: регулятивні, заборонні, зобов'язуючі, контролюючі, каруючі. Деякі приклади заборонних норм, які складають ядро «злодійського закону» доцільно навести. Це такі: злодій не повинен працювати або служити, єдиним джерелом його існування повинна бути злочинна діяльність; злодій в місцях позбавлення волі ні за яких умов не повинен погоджуватись на роботу або займати будь-які посади, які визначає адміністрація установи; злодій не повинен служити в армії або брати зброю від державної влади; злодій не має права мати офіційну

дружину; злодію заборонені будь-які контакти з представниками правоохоронних органів або адміністрацією місць позбавлення волі; відбуваючи покарання у виді позбавлення волі злодій не може втрачати своєї честі та гідності, уподібнюватися «нижчим кастам», вчиняти «сваволля», без потреби конфліктувати з адміністрацією, не порушувати свого слова.

Серед основних обов'язків «злодія в законі» є наступні: знати та володіти «злодійським жаргоном», «тюремною азбукою», «тюремною поштою»; встановлювати та підтримувати «злодійський порядок»; підтримувати свій особливий статус; формувати та підтримувати ієрархію неформальної структури в середовищі засуджених; знаходити й карати «відступників і зрадників»; шукати та навчати молодих злочинців «злодійському жаргону», «злодійському закону», злочинним професіям, кримінальному, кримінальному процесуальному, кримінально-виконавчому законодавству (іншою мовою – здійснювати кадровий менеджмент – підбір, навчання і розстановку кадрів). Тому, «положенців» або «смотрящих» за конкретною установою виконання покарань вибирають і призначають на «злодійській сходці» на волі або в тюрмі.

Зрозуміло, що «злодіїв в законі» недостатньо для забезпечення неформального нормопорядку в усіх установах виконання покарань і слідчих ізоляторах. Так, за даними оперативно-профілактичних обліків Державної пенітенціарної служби України, в місцях позбавлення волі знаходилося лише: 3 «злодія в законі», 37 «авторитетів злочинного середовища», 117 «лідерів організованих злочинних угруповань», 37 «наркодільків з межрегіональними зв'язками» [6, с.2].

Найважливішим елементом матеріальної пенітенціарної субкультури є інститут «злодійського общаку» (воровської каси) – формування, збереження, контроль за його використанням і поповненням також належить до обов'язків «злодія в законі». «Общак» – найстаріший традиційний «злодійський» інститут, який, з одного боку, є організуючою складовою злочинного середовища, а, з іншо-

го – свідчить про рівень авторитету та організації злочинних угруповань. Він існує як в місцях позбавлення волі, так і за їх межами.

В місцях позбавлення волі він спрямований на «підогрів» зони, тобто на задоволення потреб засуджених в їжі, одязі, білизні, санітарно-гігієнічних засобах, у необхідних випадках на підкуп представників адміністрації та здійснення інших витрат, порядок яких суворо регламентований і не може порушуватися жодною особою, навіть «злодієм в законі» або «смотрящим» – хранителем «общаку».

Завжди, а останнім часом й особливу роль в існуванні пенітенціарної субкультури в місцях позбавлення волі займає пенітенціарна інформація, тобто, комунікативні зв'язки між засудженими або між злочинними угрупованнями. Вони вже набули масштабу міжрегіональних, а в окремих випадках, й міжнародних зв'язків.

Розглядаючи методологічні основи пенітенціарної субкультури, ми приходимо до висновку, що *пенітенціарна інформація* – це інформація про об'єкти, які є предметом кримінально-виконавчої (пенітенціарної) науки, тобто, про злочинність і окремі злочини, які скоєні в місцях позбавлення волі, особу злочинця (засудженого), його неформальний статус в соціальному середовищі, детермінацію цієї злочинності та окремі злочини, механізм і способи їх вчинення, включаючи відношення до потерпілого, а також напрямки та засоби запобігання пенітенціарній злочинності в умовах позбавлення волі.

Контроль або ефективна протидія й обмеження інформаційних (комунікативних) зв'язків між засудженими або злочинними угрупованнями є одночасно одним із напрямків протидії поширенню кримінальної взагалі та, зокрема, пенітенціарної субкультури.

Сучасні дослідники кримінальної субкультури надають таке її визначення: «Кримінальна субкультура – це сукупність ідеологічних, духовних, матеріальних та інших цінностей, на ґрунті яких формується стиль негативно спрямованої індивідуальної або групової поведінки засуджених та інших кримінально-вразливих

(схильних до вчинення злочинів) осіб, що зумовлено неформальними нормами, принципами, ідеями та правилами їх поведінки, яка протистоїть загальносоціальній культурі» [7, с.9].

Не заперечуючи в цілому наведене вище поняття кримінальної субкультури, пропонуємо таке поняття пенітенціарної субкультури засуджених в місцях позбавлення волі:

«Пенітенціарна субкультура – це одна із системостворюючих категорій кримінальної субкультури, яка існує в умовах тримання засуджених в місцях позбавлення волі і детермінована процесом соціальної адаптації засуджених до норм, традицій і правил тюремного побуту».

В цієї дефініції навмисно зроблений наголос на «умовах тримання» засуджених, як матеріальної ознаки «базису» (сукупності реальних об'єктів, які всебічно забезпечують життєдіяльність засуджених) і нормах, традиціях і правилах «тюремного побуту», сукупність яких складає зміст ідеології злочинного середовища («надбудови»), в якому опиняється людина після його засудження.

Подальший розвиток досліджень проблем пенітенціарної субкультури засуджених у місцях позбавлення волі потребує більш комплексного, всебічного вивчення та реформування її матеріальних та ідеологічних основ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров ; 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1982. – 1600 с.
2. Бандурка О. М. Про владу і злочинність / О. М. Бандурка. – Харків : Золота миля, 2012. – 390 с.
3. Рущенко І. П. Вивчення кримінальної субкультури: методологічні проблеми / Рущенко І. П. // Кримінальна субкультура як фактор злочинності: Кримінологічні дослідження. – 2008. – Вип. 2. – С. 11.
4. Cohen A. Deligent Boys. The Culture of the Gang Glencoe / Cohen A. – N.Y., 1955.
5. Організовані злочинні угруповання в Україні: традиційне і типове / під заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. Н. Ярмиша. – Харків : Нац.ун-т внутр.справ, 2001. – 238 с.
6. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2009 році // Інформаційний бюлетень. – К. : ДДУЗПВП, 2009. – Кн. 2. – 56 с.
7. Джужа О. М. Кримінальна субкультура як одна із проблем формування пенітенціарних правовідносин в Україні / Джужа О. М., Колб С. А. // Науковий вісник Ін-ту кримінально-виконавчої служби. – 2014. – № 1 (Спец. вип.). – С. 9.

Крикушенко О. Г. Поняття та основний зміст сучасної субкультури засуджених у місцях позбавлення волі / О. Г. Крикушенко // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 155–159 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_26.pdf

Досліджено поняття і основний зміст сучасної субкультури засуджених в місцях позбавлення волі (пенітенціарної субкультури). Надається спроба системного аналізу її гносеологічних, ідеологічних і матеріальних основ.

Крикушенко А.Г. Понятие и основное содержание современной субкультуры осужденных в местах лишения свободы

Исследовано понятие и основное содержание современной субкультуры осужденных в местах лишения свободы (пенитенциарной субкультуры). Делается попытка системного анализа ее гносеологических, идеологических и материальных основ.

Krirusenko A.G. The Concept and the Main Content of Contemporary Subculture of Convicts in Prison

Explore the concept and the main content of contemporary subculture of convicts in prison (prison subculture). An attempt is made systemic analysis of its epistemological, ideological and material foundations.